

نقش سپرده‌پذیری امتیازی (نسل دوم قرض الحسنه) در کنترل نقدینگی و رونق تولید

سیدعباس موسویان

استاد پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. قم، ایران.

samosavian@yahoo.com

حسین میثمی

استادیار پژوهشکده پولی بانکی بانک مرکزی، تهران، ایران.

h.meisamy@mbri.ac.ir

چکیده

سپرده‌پذیری امتیازی یا تعاونی نسل جدید فعالیت‌های قرض الحسنه محسوب می‌شود که از ظرفیت بالایی جهت تقویت جایگاه قرض الحسنه در نظام پولی و بانکی کشور برخوردار است. توسعه استفاده از این شیوه می‌تواند آثار فراوانی در سطح خرد و کلان به همراه داشته باشد.

پرسش اصلی این تحقیق آن است که: «چگونه سپرده‌پذیری امتیازی از منظر اقتصاد کلان می‌تواند بر شاخص‌هایی چون کنترل نقدینگی و رونق تولید تأثیر بگذارد؟». مقاله به روش توصیفی و تحلیل محتوا، به بررسی این فرضیه می‌پردازد که: «سپرده امتیازی از مسیر حذف نرخ سود (موتور محرک رشد نقدینگی) به کنترل تورم کمک می‌کند و از مسیر توسعه تأمین مالی خرد برای بنگاه‌های کوچک و متوسط (SME) در رونق تولید نقش ایفا می‌کند». یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که در سپرده‌پذیری امتیازی بانک اساساً هیچ‌گونه سودی به سپرده‌گذاران نمی‌پردازد و فقط وعده دریافت تسهیلات را می‌دهد. بنابراین، در این شیوه عملاً موتور افزایش دهنده نقدینگی (نرخ سود) خاموش می‌شود و لذا این نوع سپرده‌ها

تأثیر قابل توجهی در افزایش نقدینگی نخواهند داشت. همچنین از منظر رونق تولید، بنگاه‌های کوچک و متوسط می‌توانند با انتقال گردش حساب روزانه خود به بانک و براساس امتیاز دریافتی، از انواع تسهیلات و خدمات بانکی در قالب حقوقی قرض الحسنه (با کارمزد حداکثر چهار درصد)، مانند: کارت اعتباری، اعتبار اسنادی و اعتبار در حساب جاری، برخوردار شوند.

کلیدواژه‌ها: سپرده‌پذیری امتیازی، قرض الحسنه، نقدینگی، رونق تولید، شبکه بانکی، طبقه‌بندی.

۱. مقدمه

قرض الحسنه یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین عقود در اقتصاد و بانکداری اسلامی محسوب می‌شود که دارای آثار اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی گوناگون است. این قرارداد، که در منابع دینی بر آن تأکید شده است، دارای دو مدل یا گونه است که عبارت‌اند از: قرض الحسنه عادی که سنتی یا نسل اول نامیده می‌شود و قرض الحسنه امتیازی که تعاونی یا نسل دوم محسوب می‌شود (موسویان و میثمی، ۱۳۹۷ الف: ص ۶۱۷).

در قرض الحسنه‌های عادی قرض دهنده صرفاً نیت خیرخواهانه دارد و برای حل مشکل افراد نیازمند، برای مدتی مشخص از منابع در اختیار خود صرف نظر می‌کند و آن را جهت مصرف در اختیار دیگران قرار می‌دهد. اما در قرض الحسنه نوع دوم، قرض دهنده علاوه بر نیت کمک به دیگران، به امید دریافت وام در آینده به دادن قرض الحسنه اقدام می‌کند (شهیدی‌نسب، ۱۳۹۳: ص ۲۲).

تاکنون عمده تحقیقات انجام شده در حوزه قرض الحسنه، به تبیین نوع عادی این عقد پرداخته‌اند و لذا به بحث مهم قرض الحسنه امتیازی کمتر توجه شده است. علاوه بر این، در این تحقیقات محدود نیز به طور عمده تمرکز محققین بر ابعاد فردی و شخصی قرض الحسنه‌های امتیازی (مانند: تقویت دسترسی فقرا و گروه‌های پایین درآمدی به وام‌های قرض الحسنه) بوده و کمتر در مورد ابعاد کلان این شیوه بحث شده است.

در این تحقیق تلاش می‌شود تا ابعاد کلان سپرده‌پذیری امتیازی بررسی شود. بنابراین، سؤال اصلی پژوهش حاضر آن است که: «چگونه سپرده‌پذیری امتیازی از منظر اقتصاد کلان می‌تواند بر شاخص‌هایی چون کنترل نقدینگی و رونق تولید تأثیر بگذارد؟».

ساختار پژوهش بدین صورت است که پس از مقدمه ابتدا به ماهیت، مبانی و تجربه سپرده‌پذیری

امتیازی در نظام مالی کشور و سپس به تبیین کارکردهای سپرده‌پذیری امتیازی در سطح کلان اقتصاد پرداخته می‌شود. در ادامه الگوهای اجرای سپرده‌پذیری امتیازی، در چهارچوب شریعت، بررسی می‌شود. بخش پایانی نیز به جمع‌بندی و نتیجه‌گیری اختصاص می‌یابد.

۲. پیشینه تحقیق

در دوره اخیر تحقیقات گوناگونی درباره قرض الحسنه نسل اول انجام شده است، اما پژوهش‌های مرتبط با قرض الحسنه‌های نسل جدید (امتیازی یا تعاونی) و تبیین آثار اقتصادی آن‌ها محدود است. در این قسمت به برخی از پژوهش‌های مرتبط اشاره می‌شود.

هادوی نیا (۱۳۷۸) به تبیین مفهوم تعاون در قرض الحسنه می‌پردازد. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که قرض الحسنه می‌تواند، در میان گروه‌هایی که سطح درآمد یکسان دارند، به منزله تعاونی پس انداز مطرح باشد. لذا ایجاد صندوق‌های قرض الحسنه در سطح کوچک می‌تواند در جمع‌آوری پس اندازهای خرد و تقویت دسترسی گروه‌های پایین درآمدی به تأمین مالی مفید باشد. اثنی عشری و بابایی (۱۳۸۸) به برآورد تابع تقاضای پول، در سپرده‌های قرض الحسنه بانک‌های ایران در طی سال‌های ۱۳۸۶-۱۳۴۰، پرداخته‌اند. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که تغییر حجم سپرده‌های قرض الحسنه بانک‌ها در اقتصاد ایران نسبت به انتظارات تورمی برون‌زاست و مقدار ضریب تابع تقاضای پول کاگان (۰/۰۱۴-) برآورده می‌شود. این ضریب بدان معنی است که با افزایش یک درصدی انتظارات تورمی در اقتصاد ایران، حجم سپرده‌های قرض الحسنه موجود بانک‌ها ۰/۰۱۴ درصد کاهش می‌یابد.

پژوهش قضاوی و دیگران (۱۳۹۰) به بررسی الگوی اتحادیه‌های اعتباری در کشورهای توسعه‌یافته و استفاده از این تجربه جهت سامان‌دهی صندوق‌های قرض الحسنه تعاونی (امتیازی) در کشور می‌پردازد. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که الگوی اتحادیه‌های اعتباری ظرفیت بالایی جهت استفاده در سامان‌دهی صندوق‌های قرض الحسنه امتیازی دارد.

موتمنی (۱۳۹۳) تلاش می‌کند تا به ارائه الگوی صندوق چرخشی (تعاونی) تعدیل‌یافته در شرایط تورمی بپردازد. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که وجود تورم بالا در اقتصاد کشور سبب می‌شود تا رفاه نیمی از اعضای صندوق چرخشی کاهش یابد. با این حال می‌توان به طراحی صندوق چرخشی تعدیل‌یافته‌ای که با شرایط تورمی مناسبت دارد اقدام کرد. همچنین، انتظار می‌رود این الگو شدت نابرابری انتفاع را در بین اعضای صندوق کاهش دهد.

سید علیپور (۱۳۹۴) نقش قرض‌الحسنه در اقتصاد مقاومتی را از دیدگاه قرآن و روایات بررسی می‌کند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که در شرایط تحریم و فشارهای اقتصادی، برای بهبود معیشت عمومی و رهایی از رکورد، توجه به توسعه قرض‌الحسنه از ملزومات اساسی است، چراکه توجه به قرض‌الحسنه و تقویت آن، علاوه بر ارزش معنوی، به لحاظ اقتصادی نیز می‌تواند آثار فراوانی به همراه داشته باشد.

موسویان و میثمی (۱۳۹۵) در تبیین شیوه‌های تجهیز منابع برای بانک‌های قرض‌الحسنه، به سپرده‌های امتیازی اشاره می‌کنند. به این معنی که بانک‌های قرض‌الحسنه می‌توانند، در کنار روش‌های متعارف سپرده‌پذیری (مانند سپرده‌های جاری و پس‌انداز)، از سپرده‌های امتیازی نیز به منزله یکی از روش‌های تجهیز منابع استفاده کنند.

موسویان و میثمی (۱۳۹۷ الف) تلاش می‌کنند تا به آسیب‌شناسی تجربه استفاده از سپرده‌های امتیازی در شبکه بانکی و نظام مالی رسمی و غیررسمی کشور بپردازند. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد برخی از مدل‌های عملیاتی سپرده‌پذیری امتیازی، در شبکه بانکی کشور و خارج از آن، با شبهه ربای قرضی مواجه‌اند و نیاز به اصلاح ماهیت فقهی - حقوقی این فعالیت‌ها وجود دارد. هرچند برخی از ابعاد نسل جدید فعالیت‌های قرض‌الحسنه (سپرده‌های امتیازی) به صورت مختصر در تحقیقات قبلی مطرح شده است، اما پژوهشی که در آن به صورت جامع به تبیین نقش سپرده‌پذیری امتیازی (نسل دوم قرض‌الحسنه) در کنترل نقدینگی و رونق تولید پرداخته شده باشد تاکنون انجام نشده است و از این منظر تحقیق حاضر دارای نوآوری است.

۳. سپرده‌پذیری امتیازی: نسل جدید فعالیت‌های قرض‌الحسنه

در این قسمت تلاش می‌شود تا به صورت مختصر به ماهیت، مبانی اسلامی و تجربه استفاده از سپرده‌پذیری امتیازی در نظام مالی کشور اشاره شود.

۳-۱. ماهیت و کارکرد

ارزبایی تجارب بین‌المللی در مقوله سپرده‌پذیری امتیازی نشان می‌دهد که این ایده تحت عناوین و مدل‌های گوناگونی اجرا شده است که برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: مؤسسات پس‌انداز و وام، صندوق‌های چرخشی، صندوق‌های قلکی، صندوق‌های نوبتی، مؤسسات بدون بهره، مؤسسات

تأمین مالی خرد، تعاونی‌های اعتبار، بانکداری فقرا و غیره (آردنر و بورمن،^۱ ۱۹۹۵: ص ۹۹).
 باین حال، منطق واحدی در تمامی این مدل‌ها وجود دارد و آن اعطای تسهیلات براساس مدت و مبلغ سپرده‌گذاری است. در واقع ماهیت اصلی سپرده‌های امتیازی آن است که تعدادی از افراد با یکدیگر توافق می‌کنند تا به صورت تدریجی (مثلاً ماهانه) مبالغی را در اختیار یک مؤسسه سپرده‌پذیر قرار دهند تا این صندوق با مجموع منابع جمع‌آوری شده (و با در نظر گرفتن مبلغ و مدت سپرده‌گذاری) به اعطای تسهیلات به آن‌ها پردازد؛ به نحوی که تمامی اعضای عضو صندوق به تدریج و براساس منطق از پیش تعیین شده (مثلاً قرعه‌کشی ماهانه یا نوبتی) بتوانند از منابع و تسهیلات صندوق استفاده کنند (کلیفورد،^۲ ۱۹۶۲: ص ۱۱۱).

۲-۳. مبانی دینی تعاون در قرض الحسنه

شاید در نگاه اول این طور به نظر برسد که قرض الحسنه‌ای که در اسلام تأیید و ترغیب شده است صرفاً باید به صورت یک طرفه انجام شود (نسل اول) و قرض دهنده نباید هیچ نوع دریافت مادی از فعل قرض دادن به دست آورد. با این حال دقت در آیات و روایات معتبر نشان می‌دهد، هر چند بر اهمیت قرض الحسنه نوع اول تأکید شده است، می‌توان به مواردی اشاره کرد که شامل هر دو نوع قرض الحسنه (نسل اول و نسل دوم) می‌شود.

در این رابطه خداوند متعال در آیه دوم سوره مانده مسلمانان را موظف می‌کند در «بِرِّ و تقوی» به یکدیگر کمک کنند.^۳ «بِرِّ» به معنای نیکی و خوبی است و شامل هر سخن یا هر عملی که اسلام آن را نیکو شمرده است می‌شود و «تقوی» به معنای پرهیزگاری است.

پیامبر اکرم (ص) در تبیین این آیه می‌فرماید: «مردم همیشه در خیر خواهند بود تا وقتی که امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند و در نیکی و پرهیزکاری یکدیگر را یاری می‌رسانند»^۴ (طوسی، ۱۴۰۷ق.، ج ۶: ص ۱۸۱).

آیت‌الله مکارم شیرازی در تفسیر آیه شریفه می‌فرماید: «آنچه در این آیه در زمینه تعاون آمده یک اصل کلی اسلامی است که سراسر مسائل اجتماعی، حقوقی، اخلاقی و سیاسی را دربر

1. Ardener and Burman

2. Clifford

۳. «و تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ».

۴. «لَا يَزَالُ النَّاسُ بِخَيْرٍ مَا أَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَ نَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَ تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ».

می‌گیرد. طبق این اصل مسلمانان موظف‌اند در کارهای نیک تعاون و همکاری کنند. اگر این اصل در اجتماعات اسلامی زنده شود و مردم بدون در نظر گرفتن مناسبات شخصی، نژادی و خویشاوندی با کسانی که در کارهای مثبت و سازنده گام برمی‌دارند همکاری کنند، بسیاری از نابسامانی‌های اجتماعی سامان می‌یابد» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۶، ج ۴: ص ۲۵۳).

مسئلاً یکی از کارهای نیکی که می‌تواند مصداق روشن آیه شریفه «تعاون» باشد قرارداد قرض الحسنه است. اگر این قرارداد که در اسلام تأیید شده، بلکه بر آن تأکید شده است، به صورت نهادی اجتماعی تعاونی طراحی و نهادینه شود، می‌تواند مشکلات زیادی از مسلمانان را حل کند. به بیان دیگر، یکی از مسئولیت‌های متفکران مسلمان در دوره معاصر این است که، با ارائه الگوی عملیاتی، آموزه قرض الحسنه در اسلام را در قالب نظامی منسجم به نحوی ارائه کنند که مسلمانان بتوانند با همکاری همدیگر نیازهای مصرفی و سرمایه‌گذاری خود را از طریق قرض الحسنه تأمین کنند.

در اینجا ممکن است این سؤال مطرح شود که: «آیا وارد کردن قرارداد قرض الحسنه، در قالب تعاون (قرض الحسنه متقابل)، زمینه را برای حس انتفاع و سودجویی فراهم نمی‌کند؟ و از این طریق ماهیت قرض الحسنه را از نهادی خیرخواهانه به نهادی انتفاعی تغییر نمی‌دهد؟». در پاسخ به این سؤال می‌توان این طور مطرح کرد که در چهارچوب مبانی دینی، آنچه که به عنوان ربا نهی شده، زیاده مشروط در قرارداد قرض است؛ بنابراین، اگر نهاد قرض الحسنه به گونه‌ای طراحی شود که انتفاع و سود شرط نشده باشد اشکالی ندارد، هر چند که قرض الحسنه، در عمل، همراه با سود و انتفاع باشد. در ادامه به برخی از روایاتی که می‌توانند در تأیید این دیدگاه مطرح شوند اشاره می‌شود.

الف) در روایات متعددی تأکید شده است؛ اگر در سررسید، قرض گیرنده، بدون وجود شرط، زیاده‌ای پردازد، قرض دهنده می‌تواند آن را دریافت کند و این زیاده ربا محسوب نمی‌شود. مثلاً، در روایتی حلبی از امام صادق (ع) نقل می‌کند که: «از ایشان سؤال کردم مردی مبلغی درهم از شخصی به صورت عددی وام می‌گیرد و چون قرض خود را می‌پردازد، درهم سیاه به صورت وزنی می‌دهد و می‌داند که آنچه می‌دهد و زنش از آنچه گرفته بیشتر است؛ این کار را هم به طیب خاطر و به دلخواه خود می‌کند و نظر دارد که به قرض دهنده منفعتی برساند. امام فرمود: اشکالی ندارد؛

در صورتی که شرطی در میان نباشد، ولو همه را به او ببخشد، درست است»^۱ (عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۸: ص ۱۹۱).

ب) در برخی روایات، بر استحباب پرداخت زیاده غیر مشروط تأکید شده است. در روایات و سیره پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) از این امر تحت عنوان: «حسن القضاء» یاد شده است. مثلاً، پیامبر اکرم (ص) می فرماید: «بهترین انسان ها کسی است که در بازپرداخت قرض نیکوترین آن ها باشد»^۲ (نجفی، ۱۴۱۷ق، ج ۲۵: ص ۷)؛ یا اینکه محمد ابن عبده از امام صادق (ع) نقل می کند که: «از ایشان در مورد قرضی که با منفعت همراه است سؤال کردم. فرمود: بهترین قرض آن است که با منفعتی همراه باشد»^۳ (عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۸: ص ۳۵۵).

پ) علاوه بر موارد ذکر شده، حتی داشتن توقع و انتظار دریافت زیاده از طرف قرض دهنده نیز به لحاظ شرعی مجاز است. در واقع، وجود انتظار در طرفین قرارداد قرض، در رابطه با پرداخت زیاده، به معنی شرط شدن زیاده محسوب نمی شود؛ زیرا این انتظار و توقع هیچ حق شرعی و قانونی برای قرض دهنده و هیچ تکلیف شرعی و قانونی برای قرض گیرنده ایجاد نمی کند. در این باره اسحاق ابن عمار از امام موسی کاظم (ع) نقل می کند که: «به ایشان عرض کردم شخصی نزد کسی مالی دارد که به او قرض داده است و مدت این وام طول کشیده است و از این مال چیزی عاید صاحبش نمی شود. از این رو بدهکار گاه گاه هدیه ای برای او می فرستد که مبادا مالش را پس بگیرد؛ آیا این بر او حلال است؟ فرمود: اگر با هم شرط نکرده باشند اشکالی ندارد»^۴ (همان: ص ۳۵۷).

۳-۳. مبانی قانونی تعاون در قرض الحسنه

هر چند به سپرده پذیری امتیازی، در قوانین و مقررات پولی و بانکی کشور، به صورت صریح توجه نشده است، با این حال به صورت ضمنی در قانون عملیات بانکی بدون ربا به آن اشاره شده است.

۱. «سَأَلْتُهُ عَنِ الرَّجُلِ يَسْتَفْرِضُ الدَّرَاهِمَ الْبَيْضَ عَدَدًا ثُمَّ يَعْطِي سُودًا وَزَنًا وَقَدْ عَرَفَ أَنَّهَا أَثْقَلُ مِمَّا أَخَذَ وَ تَطْيِبُ نَفْسُهُ أَنْ يَجْعَلَ لَهُ فَضْلَهَا. فَقَالَ لَا بَأْسَ بِهِ إِذَا لَمْ يَكُنْ فِيهِ شَرْطٌ وَ لَوْ وَهَبَهَا لَهُ كُلَّهَا صَلَحَ».

۲. «أَنَّ خَيْرَ النَّاسِ أَحْسَنُهُمْ قَضَاءً».

۳. «سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع) عَنِ الْقَرْضِ يَجْرُ الْمَنْفَعَةَ. فَقَالَ خَيْرُ الْقَرْضِ الَّذِي يَجْرُ الْمَنْفَعَةَ».

۴. «قُلْتُ لِأَبِي إِبْرَاهِيمَ (ع) الرَّجُلُ يَكُونُ لَهُ عَلَى الرَّجُلِ الْمَالُ قَرْضًا. فَيَطُولُ مَكْنُهُ عِنْدَ الرَّجُلِ - لَا يَدْخُلُ عَلَى صَاحِبِهِ مِنْهُ مَنَفَعَةٌ - فَيَنْبِئُهُ الرَّجُلُ الشَّيْءَ بَعْدَ الشَّيْءِ كَرَاهِيَةً أَنْ يَأْخُذَ مَالَهُ حَيْثُ لَا يَصِيبُ مِنْهُ مَنَفَعَةٌ. أَيْجَلُ ذَلِكَ لَهُ؟ قَالَ لَا بَأْسَ إِذَا لَمْ يَكُنْ بِشَرْطٍ».

در ماده ۶ این قانون آمده است: «بانک‌ها می‌توانند به منظور جذب و تجهیز سپرده‌ها، با اتخاذ روش‌های تشویقی، از امتیازات ذیل به سپرده‌گذاران اعطا نمایند:

(الف) اعطای جوایز غیر ثابت نقدی یا جنسی برای سپرده‌های قرض الحسنه.

(ب) تخفیف و یا معافیت سپرده‌گذاران از پرداخت کارمزد و یا حق الوکاله.

(پ) دادن حق تقدم به سپرده‌گذاران برای استفاده از تسهیلات اعطایی بانکی در موارد مذکور در فصل سوم».

مطابق بند پ ماده ۶، بانک‌ها می‌توانند برای سپرده‌گذاران جهت استفاده از تسهیلات اعطایی بانکی حق تقدم قائل شوند. این بند گرچه صراحت در سپرده‌پذیری امتیازی ندارد، اما اگر بانکی به سپرده‌گذاران خود چنین امتیازی برای دریافت تسهیلات اعطا کند، خلاف قانون عمل نکرده است.

۳-۴. تجربه سپرده‌پذیری رسمی و غیررسمی در نظام مالی کشور

در دهه اخیر الگوی سپرده‌پذیری امتیازی در برخی بانک‌ها و مؤسسات اعتباری دارای مجوز و همچنین خارج از شبکه بانکی، در صندوق‌های قرض الحسنه خانوادگی، ادارات و غیره، با سرعت قابل توجهی رشد کرده است. از این ایده، که در عمل به شیوه‌های گوناگونی ارائه می‌شود، مشتریان استقبال کرده‌اند (پویان، ۱۳۹۳: ص ۱۸).

همان‌طور که گفته شد، به علت آنکه قانونگذار و ناظر چهارچوب قانونی و شرعی مشخص و قاعده‌مندی برای سپرده‌پذیری امتیازی ارائه نکرده‌اند، در عمل مشاهده می‌شود که مدل‌های حقوقی گوناگونی در رابطه با این سپرده‌ها استفاده شده است. صرف نظر از جزئیات مدل‌های مذکور، می‌توان آن‌ها را در چهار گروه کلی قرار داد که در ادامه به تبیین مختصر آن‌ها می‌پردازیم.

الف - دریافت سپرده براساس عقد قرض بدون شرط پرداخت قرض

در این تصویر حقوقی، بانک یا مؤسسه اعتباری براساس عقد قرض به دریافت سپرده از مشتریان اقدام می‌کند و در ذیل آن هیچ‌نوع تعهد حقوقی یا شرطی مبنی بر پرداخت قرض متقابل ارائه نمی‌کند، اما به لحاظ عملی رویه بانک آن است که به جای امتیاز (جهت تقدیر و تشکر)، به افراد سپرده‌گذار، تسهیلات قرض الحسنه پرداخت می‌کند. در این مدل نهاد مالی می‌تواند به اندازه هزینه‌های متعارفی که جهت مدیریت الگوی سپرده‌های امتیازی صرف می‌کند، از مشتریان کارمزد دریافت کند؛ این کارمزد می‌تواند شامل: هزینه اجاره ساختمان، دستمزد کارکنان و غیره

باشد. در واقع، کارمزد باید صرفاً به اندازهٔ مزد کار و هزینه‌های مرتبط دریافت شود.

ب- دریافت سپردهٔ سرمایه‌گذاری وکالتی با شرط پرداخت قرض

در این تصویر حقوقی، که در برخی بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی در جریان است، سپرده‌گذار حساب سپردهٔ سرمایه‌گذاری خاصی نزد بانک افتتاح می‌کند و به بانک وکالت می‌دهد که منابع وی را در فعالیت‌های اقتصادی سودآور به کار بگیرد و برای بانک کسب سود کند و سود حاصل نیز متعلق به بانک باشد. در مقابل بانک، ضمن قرارداد، متعهد می‌شود بعد از دورهٔ زمانی مشخص، به انتخاب سپرده‌گذار، یا بخشی از سود حاصل شده را به وی بپردازد، یا تسهیلات انتفاعی (برای مثال مرابحه) با نرخ مشخصی به او بپردازد و یا تسهیلات قرض الحسنه در اختیار او قرار دهد. از آنجا که این تعهدات سه‌گانه (به صورت علی‌البدل) در ضمن عقد وکالت (سپردهٔ سرمایه‌گذاری) انجام می‌پذیرد، اشکال شرعی نخواهد داشت.

البته اگر مفاد قرارداد این باشد که سپرده‌گذار، با صرف نظر کردن از سود سپردهٔ سرمایه‌گذاری، تسهیلات قرض الحسنه می‌گیرد، اشکال ربا دوباره مطرح می‌شود و این مازاد، زیادهٔ عینی است؛ زیرا بانک پرداخت تسهیلات قرض الحسنه را مشروط به صرف نظر کردن مشتری از سود سپردهٔ سرمایه‌گذاری خود کرده است.

پ- دریافت سپرده براساس عقد قرض با شرط صریح پرداخت قرض یا قرعه‌کشی

در این تصویر حقوقی، رابطهٔ بین سپرده‌گذاران و بانک یا مؤسسهٔ اعتباری براساس عقد قرض مشروط سامان‌دهی می‌شود. بدین معنی که در قرارداد سپرده‌گذاری بانک یا مؤسسه متعهد می‌شود که پس از گذشت مدتی به پرداخت وام قرض الحسنه اقدام کند. این شیوه مصداق روشنی از زیادهٔ مشروط در عقد قرض (ربای قرضی) است و براساس نظر تمامی فقها و مراجع تقلید شیعه و اهل سنت جایز نیست (صدر، ۱۳۸۸: ص ۶۷).

باین حال در عمل کمتر صراحتاً شرط پرداخت قرض در قراردادها ذکر می‌شود، بلکه شرط قرعه‌کشی درج می‌شود. به این معنی که هر چند مطابق متن قرارداد بانک یا مؤسسه خود را متعهد به پرداخت قرض الحسنه در زمانی خاص نمی‌کند، اما به لحاظ عرفی متعهد است که اولاً، به انجام قرعه‌کشی در تاریخ‌های از پیش تعیین شده اقدام کند و اگر نام مشتری انتخاب شود، به پرداخت قرض تعهد پیدا کند؛ ثانیاً، مطابق تبلیغاتی که انجام داده و براساس جداولی که به مشتری ارائه

کرده است، به وی تسهیلات قرض الحسنه ارائه کند. در اینجا نیز به علت آنکه شرط قرعه‌کشی و پرداخت تسهیلات قرض الحسنه به لحاظ عرفی مازاد محسوب می‌شود، لذا ادله حرمت ربای قرضی شامل این تصویر نیز می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ص ۱۰۱).

ت- دریافت سپرده براساس عقد قرض با شرط ضمنی پرداخت قرض

در این تصویر حقوقی، در زمان دریافت سپرده از مشتری هیچ شرط صریحی مبنی بر پرداخت وام قرض الحسنه و یا حتی انجام قرعه‌کشی به سپرده‌گذار ارائه نمی‌شود، اما هم بانک و هم مشتری می‌دانند که رویه عملی آن است که قرعه‌کشی انجام می‌شود و وام قرض الحسنه به مشتری تعلق خواهد گرفت. در عمل، تعداد قابل توجهی از تجارب و مدل‌های عملیاتی سپرده‌پذیری امتیازی (به‌ویژه در صندوق‌های قرض الحسنه غیررسمی) را می‌توان در ذیل این موضوع جای داد. در واقع، هیچ‌نوع شرط صریح یا تعهدی مبنی بر پرداخت تسهیلات به مشتری وجود ندارد، اما طرفین عقد می‌دانند (و بعضاً به‌صورت شفاهی مطرح می‌شود) که حتماً این مسئله اتفاق می‌افتد و اگر مشتری در قرعه‌کشی شرکت داده نشود، حتماً اعتراض خواهد کرد.

در این رابطه به‌نظر می‌رسد، به‌لحاظ فقهی، تفاوتی بین شروط صریح با شروط ضمنی (و یا بین شروط مکتوب با شروطی که به‌صورت شفاهی مطرح می‌شود) وجود ندارد و هر دو سبب ایجاد ربا می‌شوند؛ زیرا زیاده در عقد قرض می‌تواند یا به‌صورت صریح در متن قرارداد ذکر شود و یا اینکه در متن قرارداد ذکر نشود، اما به‌صورت ضمنی در قرارداد موجود باشد. یعنی هر دو طرف معامله بدانند هر چند شرطی خاص در معامله ذکر نشده است، اما وجود دارد و قرارداد مبتنی بر آن است؛ به‌طوری‌که اگر نباشد، حداقل یکی از طرفین قرارداد منصرف می‌شود. در منابع فقهی از این شروط ضمنی، تحت عناوینی چون: شروط تبانی، شروط مبنی علیه‌العقد یا شروط مضمر نام برده شده است. بر این اساس، زیاده مشروط در عقد قرض، چه به‌صورت شرط صریح و چه شرط تبانی، ربای قرضی محسوب می‌شود (همان: ص ۹۷).

۴. کارکردهای سپرده‌پذیری امتیازی در سطح کلان اقتصاد

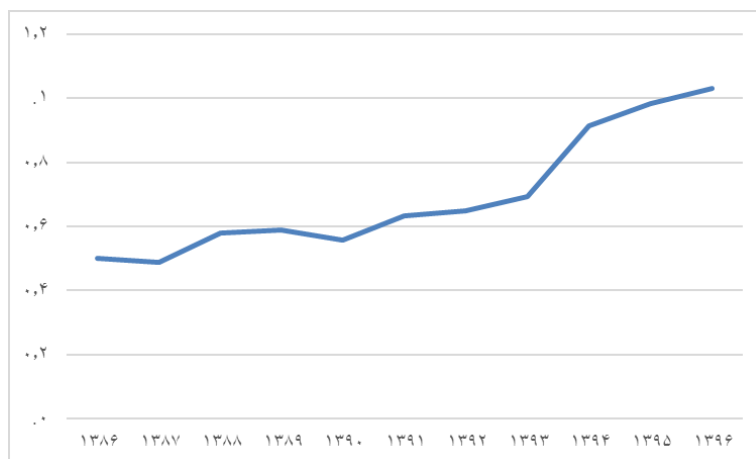
ارزیابی تحقیقات گذشته، در بحث سپرده‌پذیری امتیازی، به‌خوبی نشان می‌دهد که معمولاً به آثار این شیوه تسهیلات‌دهی در سطح خرد (مانند: رفع فقر، تقویت دسترسی گروه‌های پائین درآمدی به تأمین مالی، حفظ کرامت انسانی و غیره) و یا در سطح اجتماع (مانند: عدالت اجتماعی، رفع فقر و غیره) توجه شده است (مافی، ۱۳۸۷: ص ۴۵).

با این حال سپرده‌پذیری امتیازی، در سطح اقتصاد کلان، نیز می‌تواند آثار گوناگونی به همراه داشته باشد که دو مورد از مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: کمک به کنترل رشد نقدینگی (تورم) و رونق تولید؛ مواردی که هر دو از جمله اهداف اصلی سیاست‌گذاران بازارهای پولی محسوب می‌شوند. در ادامه به تبیین این موضوع پرداخته می‌شود.

۴-۱. نقش سپرده‌پذیری امتیازی در کنترل نقدینگی

بسیاری از تحقیقات اقتصادی که در دهه‌های اخیر درباره آسیب‌شناسی نظام پولی و مالی کشور انجام شده است، اذعان دارند که یکی از مشکلات اصلی و زیرساختی نظام اقتصادی کشور رشد نقدینگی است که خود یکی از عوامل اصلی بالا بودن میانگین نرخ تورم ایران را، در مقایسه با استانداردهای جهانی، تشکیل می‌دهد (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۹۰: ص ۴۵).

از سوی دیگر، عمده پژوهش‌های مذکور اصلی‌ترین عامل رشد نقدینگی را پرداخت نرخ‌های سود بالا به سپرده‌های سرمایه‌گذاری می‌دانند. در واقع، نرخ سود را می‌توان موتور محرک رشد نقدینگی در نظر گرفت. بررسی آمارهای اقتصادی، در سال‌های اخیر، نیز به خوبی این موضوع را تأیید می‌کند. مثلاً، طبق آمار بخش پولی و بانکی اقتصاد ایران، در حالی که نقدینگی در ابتدای سال ۱۳۹۳ معادل ۶۴۰ هزار میلیارد تومان بوده است، در پایان آذر ماه ۱۳۹۷ به ۱۷۶۴ هزار میلیارد تومان افزایش یافته است. این روند بیانگر آن است که به‌طور متوسط سالانه ۲۴ درصد به حجم نقدینگی کشور افزوده شده است که تناسب چندانی با تولید ناخالص داخلی کشور ندارد (نمودار ۱ ملاحظه شود).

نمودار ۱. نسبت نقدینگی به تولید ناخالص داخلی ایران (نماگرهای اقتصادی بانک مرکزی)

نکته مهم در اینجا آن است که بخش مهمی از رشد نقدینگی، در سال‌های اخیر در اثر رقابت نادرست بانک‌ها در افزایش نرخ‌های سود و بعضاً شناسایی و توزیع سودهای موهومی مرتبط با امهال مطالبات غیرجاری در ترازنامه، اتفاق افتاده است. جهت بررسی آماری این موضوع می‌توان به تعریف نقدینگی مراجعه کرد که شامل پول (عمدتاً سپرده دیداری) و شبه پول (عمدتاً سپرده سرمایه‌گذاری سودده) می‌شود. ترکیب نقدینگی در سال‌های اخیر در جدول ۱ مطرح شده است.

جدول ۱. اجزای نقدینگی (ارقام بر حسب هزار میلیارد تومان) (نماگرهای اقتصادی بانک مرکزی)

تغییرات فروردین تا شهریور ۹۷ (شهریور ۹۷ تا فروردین ۹۷) (ماه ۵)	تغییرات ۹۳ تا فروردین ۹۷ (فروردین ۹۷ تا شهریور ۹۷) (ماه ۴)	انتهای شهریور ۱۳۹۷	انتهای فروردین ۱۳۹۷	ابتدای سال ۱۳۹۳	اقلام پولی
۵۰	۷۰	۲۴۰	۱۹۰	۱۲۰	پول
۵۰	۶۵	۲۰۰	۱۵۰	۸۵	سپرده‌های دیداری
۸۰	۸۳۹	۱۴۳۰	۱۳۵۰	۵۲۰	شبه پول
۶۰	۷۷۵	۱۳۱۰	۱۲۵۰	۴۷۵	سپرده‌های سرمایه‌گذاری
۱۳۰	۹۰۰	۱۶۷۰	۱۵۴۰	۶۴۰	نقدینگی

آمارهای جدول ۱ به خوبی نشان می‌دهند که طی دوره ۴ ساله ۱۳۹۳ تا ۱۳۹۶، به سبب پرداخت نرخ سودهای سپرده چشمگیر در اثر رقابت‌های مخرب بانکی، نقدینگی اضافه شده عمدتاً به شکل شبه پول نگهداری شده است؛ به گونه‌ای که به تدریج از سهم پول در نقدینگی کاسته شده و در مقابل بر سهم شبه پول افزوده شده است.

براین اساس، درحالی که در ابتدای سال ۱۳۹۳ سهم پول در نقدینگی حدود ۱۹ درصد بوده، در انتهای فروردین سال ۱۳۹۷ این سهم به حدود ۱۲ درصد تنزل یافته است که کمترین میزان در تاریخ اقتصاد ایران محسوب می‌شود. همچنین، درحالی که در ابتدای سال ۱۳۹۳ نسبت نگهداری شبه پول به پول ۴ بوده، در فروردین ماه ۱۳۹۷ این نسبت به بالاترین رکورد تاریخی خود یعنی عدد ۷ افزایش یافته است. البته بروز تلاطمات ارزی ناشی از تحریم‌ها، در اواخر سال ۱۳۹۶ و نیمه اول ۱۳۹۷، سبب شد که روند فوق ادامه نیابد و کارگزاران اقتصادی در تصمیمات خود، درباره

نگهداری ترکیب نقدینگی به شکل پول و شبه پول، بازنگری کنند (هادیان، ۱۳۹۷: ص ۳).^۱ تحلیل این آمارها نشان می‌دهد که عامل اصلی رشد نقدینگی، در سال‌های اخیر در اقتصاد ایران، بالا بودن نرخ سود سپرده‌های سرمایه‌گذاری است.

سؤالی که در اینجا مطرح می‌شود آن است که: «توسعه سپرده‌پذیری قرض الحسنه امتیازی (نسل دوم قرض الحسنه) چگونه می‌تواند به کنترل نقدینگی منجر شود؟». براساس آنچه در قسمت‌های قبل مطرح شد، در سپرده‌پذیری امتیازی، بانک یا مؤسسه اعتباری اساساً هیچ‌گونه سودی به سپرده‌گذار نمی‌پردازد و فقط وعده دریافت تسهیلات را به وی می‌دهد. در واقع، در اینجا هدف مشتری از سپرده‌گذاری در حساب جاری یا پس‌انداز خود نه دریافت سود، بلکه دریافت وام قرض الحسنه در آینده است. بنابراین، در سپرده‌پذیری امتیازی عملاً موتور افزایش دهنده نقدینگی (نرخ سود) خاموش می‌شود و این نوع سپرده‌ها تأثیر قابل توجهی در افزایش نقدینگی نخواهند داشت.

به بیان دیگر، در سپرده‌پذیری امتیازی بانک یا مؤسسه اعتباری وجوه گروهی از مردم را تجهیز می‌کند و بدون اضافه کردن سودی در اختیار گروه دوم قرار می‌دهد و بعد از مدتی اقساط آن تسهیلات را همراه با وجوه تجهیز شده از گروه سوم در اختیار گروه نخست سپرده‌گذاران قرار می‌دهد. به همین ترتیب بانک یا مؤسسه اعتباری، براساس نظم آماری مشخص در زمینه ورود و خروج سپرده‌ها و تسهیلات، به فعالیت تجهیز و تخصیص ادامه می‌دهد. در واقع بانک بدون هیچ‌گونه دریافت و یا پرداخت سود، در رابطه با تسهیلات و سپرده‌ها، محور گردش منابع نقدی قرض الحسنه در اقتصاد می‌شود. در نتیجه، نقدینگی از این محل رشدی نخواهد داشت و لذا تورمی از این ناحیه بر اقتصاد تحمیل نخواهد شد.

۴-۲. نقش سپرده‌پذیری امتیازی در رونق تولید (کاهش هزینه تأمین مالی)

سپرده‌پذیری امتیازی، علاوه بر تأثیری که در کنترل رشد نقدینگی و تورم دارد، می‌تواند به رونق تولید نیز کمک شایانی کند و این دومین اثر سپرده‌های امتیازی در سطح کلان اقتصاد محسوب

۱. علیرغم آنچه مطرح شد، نباید تصور کرد که کل مشکلات مرتبط با افزایش شدید نقدینگی صرفاً برعهده شبکه بانکی است، بلکه باید به نقش سایر عوامل مانند: کسری بودجه دولت، تکالیف بودجه‌ای مطرح شده توسط نمایندگان مجلس، حضور دولت و نهادهای عمومی غیردولتی (به صورت مستقیم و غیر مستقیم) در مالکیت و مدیریت شبکه بانکی و غیره در این رابطه نیز توجه کرد.

می‌شود. در واقع، توسعه سپرده‌پذیری امتیازی در نظام مالی کشور سبب ایجاد تحول اساسی در الگوی کسب‌وکار بانکداری خرد^۱ محسوب می‌شود و این نوع بانکداری را در مسیر الگوی استاندارد و بین‌المللی تأمین مالی خرد^۲ قرار می‌دهد.

براین اساس، انتظار می‌رود بانک‌ها و مؤسسات اعتباری کشور (به‌ویژه بانک‌های قرض‌الحسنه) با استفاده گسترده از سپرده‌پذیری امتیازی، به‌صورت اساسی، به تکمیل مدل کسب‌وکار خود بپردازند و در کنار ارائه الگوی قرض‌الحسنه سنتی به فقرا و اشخاص نیازمند، با استفاده از ظرفیت قرض‌الحسنه نسل دوم، الگوی ارائه تسهیلات قرض‌الحسنه به بنگاه‌های کوچک و متوسط،^۳ با رویکرد کارآفرینی، ایجاد اشتغال و رونق تولید، اقدام کنند.

نباید فراموش کرد که در فعالیتهای قرض‌الحسنه سنتی (نسل اول)، به‌علت آنکه تنها انگیزه سپرده‌گذاران از انجام سپرده‌گذاری نزد بانک نیت خیرخواهانه است، صرفاً بخش معدودی از مردم را شامل می‌شود و متأسفانه، در شرایط تورمی کشور، رو به کاهش می‌گذارد.

شاید به همین علت است که بانک‌های کشور همواره در پرداخت وام قرض‌الحسنه با محدودیت منابع مواجه‌اند. اما در سپرده‌پذیری قرض‌الحسنه امتیازی (نسل دوم)، از یک سو نیت خیرخواهانه با انگیزه‌ای مادی (دریافت وام) ترکیب می‌شود و از سوی دیگر تغییرات نرخ تورم نه‌تنها تأثیر منفی ایجاد نمی‌کند، بلکه شاید با افزایش نرخ تورم و افزایش نرخ سود تسهیلات بانکی، اقبال متقاضیان تسهیلات خرد و متوسط به بهرمندی از سپرده‌پذیری امتیازی بیشتر شود. در نتیجه، انتظار می‌رود استقبال مشتریان از نسل دوم قرض‌الحسنه، به‌صورت اساسی، بیشتر از قرض‌الحسنه سنتی باشد. بنابراین، در صورتی که بانک‌ها بتوانند این منابع را در مسیر تأمین مالی بنگاه‌های کوچک و متوسط قرار دهند، می‌توانند نقش مهمی، در سطح اقتصاد کلان در رونق تولید، برعهده داشته باشند.

علاوه بر این، با توجه به انتخاب رونق تولید، به‌عنوان شعار سال از طرف مقام معظم رهبری، به‌صورت طبیعی این انتظار از نظام بانکی وجود دارد که تمام توان خود را جهت حمایت از بخش واقعی اقتصاد به‌کار گیرد. توسعه سپرده‌پذیری امتیازی برای تأمین مالی بنگاه‌های کوچک و متوسط می‌تواند اقدامی مهم در راستای ایفای نقش نظام بانکی در تحقق شعار سال محسوب شود.

1. retail banking

2. microfinance

3. small and medium-sized enterprises (SMEs)

به لحاظ عملیاتی، مسیر استفاده از سپرده‌پذیری امتیازی، برای حمایت از بنگاه‌های کوچک و متوسط، می‌تواند بدین صورت باشد که مثلاً بانک الف اعلام می‌کند که هر شرکت کوچک یا متوسطی که گردش حساب روزانه خود را به بانک منتقل کند، می‌تواند براساس امتیاز دریافتی (براساس مبلغ و مدت سپرده‌گذاری)، از انواع تسهیلات و خدمات بانکی در قالب قرارداد قرض الحسنه (با کارمزد حداکثر ۴ درصد) استفاده کند. تسهیلات و خدمات مذکور می‌تواند، افزون بر امتیاز دریافت تسهیلات عادی قرض الحسنه، شامل موارد متعددی، از جمله: کارت اعتباری، اعتبار در حساب جاری، اعتبار اسنادی و غیره، شود که همگی براساس قالب حقوقی قرض الحسنه ارائه می‌شوند.

واضح است که با انجام این کار، هزینه تأمین مالی (که یکی از مشکلات اصلی بنگاه‌های کوچک و متوسط محسوب می‌شود) به شدت کاهش پیدا می‌کند و این موضوع می‌تواند در موفقیت بنگاه‌های مذکور، در میان مدت، تأثیر قابل توجهی داشته باشد.

«کارت اعتباری قرض الحسنه» یکی از خدماتی است که در این الگو بانک می‌تواند به بنگاه‌های کوچک و متوسط ارائه دهد. به طور معمول در کارت‌های اعتباری، دارنده کارت با استفاده از اعتباری که بانک صادرکننده کارت برای وی در نظر می‌گیرد، به خرید کالاها و خدمات اقدام می‌کند و از محل اعتبار پیش گفته، قیمت آن‌ها را به صورت نقدی به مراکز فروش می‌پردازد و به بانک صادرکننده کارت بدهکار می‌شود. بر همین اساس، در طراحی کارت اعتباری، براساس قرارداد قرض الحسنه، دست‌کم چهار ذی‌نفع حضور دارند که عبارت‌اند از: بانک صادرکننده کارت (ناشر کارت)، بانک پذیرنده کارت، دارنده کارت (مشتری) و در نهایت فروشگاه یا مرکز خدماتی. در الگوی کارت اعتباری قرض الحسنه، پس از انتقال حساب‌های بنگاه‌های کوچک و متوسط به بانک، میانگین موجودی حساب بنگاه محاسبه می‌شود و پس از اعتبارسنجی، کارت اعتباری قرض الحسنه با سقف مشخص در اختیار مدیریت بنگاه قرار می‌گیرد. با انجام این کار، بانک متعهد می‌شود (تا سقف اعتبار) منابع لازم برای خرید کالاها و خدمات را به صورت قرض الحسنه در اختیار بنگاه بگذارد (نظرپور و همکاران، ۱۳۹۵: ص ۲۴).

سپس مدیریت بنگاه کوچک و متوسط به خرید کالاها یا خدمات اقدام می‌کند و کارت را در دستگاه پایانه فروش قرار می‌دهد. بانک ناشر بعد از تأیید اعتبار (از طریق بانک پذیرنده) اعتبار درخواستی دارنده کارت را، به صورت قرض الحسنه، به او تخصیص می‌دهد و دارنده کارت با استفاده از آن اعتبار، بدهی خود را به فروشگاه می‌پردازد و کالا یا خدمت خریداری شده را تحویل می‌گیرد.

در نهایت دارنده کارت، بدهکار بانک می‌شود و لازم است بدهی خود را به صورت اقساطی و یا دفعی به بانک بپردازد. در واقع، بنگاه بازه زمانی مشخصی (مثلاً سه ماه) جهت استفاده از کارت در اختیار خواهد داشت و پس از این دوره، لازم است منابع بانک را در بازه اقساطی (مثلاً دوازده ماه) یا به صورت دفعی در سررسید (بازگرداندن اصل و کارمزد منابع در سررسید) بازگرداند. طبیعی است که بانک صرفاً می‌تواند کارمزد ارائه کارت اعتباری قرض الحسنه را دریافت کند و نمی‌تواند برای دوران اقساطی سودی در نظر بگیرد.

لازم به ذکر است که کارت‌های اعتباری قرض الحسنه می‌توانند ویژگی شارژشوندگی داشته باشند. به این معنی که پس از تسویه وام اولیه توسط بنگاه، بانک می‌تواند به شارژ مجدد کارت اعتباری اقدام کند. همچنین، در اینجا امکان تمدید یا استمهال بدهی مشتری وجود ندارد؛ یعنی بانک نمی‌تواند، در سررسید، مهلت بازپرداخت اقساط را تمدید کند. زیرا به علت وجود عنصر کارمزد، بدهی مشتری در مقابل زمان افزایش خواهد یافت که این یکی از انواع ربا (ربای جاهلی) محسوب می‌شود. البته مشتری می‌تواند به دریافت وام قرض الحسنه جدید، جهت تسویه بدهی ناشی از وام‌های قبلی، اقدام کند.

در نهایت لازم به ذکر است که بانک می‌تواند، با در نظر گرفتن ویژگی‌هایی، بین کارت اعتباری قرض الحسنه و وام‌های عادی قرض الحسنه تفاوت قائل شود. مثلاً، کارت‌های اعتباری می‌توانند از ویژگی شارژشوندگی برخوردار باشند که در وام‌های عادی چنین مسئله‌ای معمولاً موجود نیست. همچنین، می‌توان برای استفاده از این کارت‌ها سقف روزانه در نظر گرفت؛ به نحوی که بانک مطمئن شود بنگاه از منابع این کارت برای خریدهای روزانه استفاده می‌کند. چراکه یکی از کارویژه‌های اصلی کارت‌های اعتباری آن است که از آن‌ها برای خریدهای خرد استفاده می‌شود؛ نه اینکه مانند وام‌های عادی، مشتری در یک نوبت کل منابع را برای یک خرید استفاده کند.

۵. الگوهای اجرایی سپرده‌پذیری امتیازی در چهارچوب شریعت

سپرده‌پذیری امتیازی، علیرغم نقاط قوتی که دارد، از حساسیت فقهی بالایی نیز برخوردار است و آن اینکه نمی‌تواند براساس الگوی متعارف قرض به شرط قرض اجرا شود. چراکه این شیوه از منظر شرعی زیاده حکمی محسوب می‌شود و با شبهه ربا مواجه است و قابل استفاده در نظام بانکی ایران نیست. بر این اساس، لازم است ایده سپرده‌پذیری امتیازی، براساس الگوهای مشروع در نظام بانکی کشور، اجرایی شود (موسویان و میثمی، ۱۳۹۷: ص ۹۳). در این قسمت به دو مورد از این الگوها اشاره می‌شود.

۵-۱. الگوی قرض الحسنه متقابل غیر مشروط

در این مدل، نهاد مالی (که می‌تواند صندوق قرض الحسنه، بانک یا مؤسسه اعتباری باشد) از یک طرف از عده‌ای از مشتریان منابعی را تحت عنوان سپرده قرض الحسنه دریافت می‌کند و از سوی دیگر آن را به گروه دیگری از مشتریان قرض الحسنه پرداخت می‌کند.

در اینجا نهاد مالی با انباشت سپرده‌های قرض الحسنه خرید گروهی از مشتریان (مانند: الف، ب... ش)، از این منابع برای پرداخت تسهیلات قرض الحسنه به گروهی دیگر (مانند: ص، ض... ظ) استفاده می‌کند. در واقع نهاد مالی، بدون هیچ نوع شرط و تعهدی، برای سپرده‌گذاران (متناسب با مدت و مبلغ سپرده‌گذاری) زیاده داوطلبانه‌ای، به‌عنوان امتیاز دریافت وام قرض الحسنه، در نظر می‌گیرد و از این طریق فرصت مشارکت در نظام قرض الحسنه متقابل یا تعاون در نهاد قرض الحسنه را برای آن‌ها فراهم می‌کند.

در این چهارچوب مشتری از یک سو با سپرده‌گذاری منابع خود، به‌صورت تدریجی، امکان پرداخت قرض الحسنه به افراد دیگر را فراهم می‌کند (در سنت قرض الحسنه مشارکت می‌کند) و از سوی دیگر، به‌صورت نسبی مطمئن است که در آینده و زمانی که نیاز پیدا کرد، می‌تواند از امتیاز قرض الحسنه نهاد مالی برخوردار شود.

به‌لحاظ حقوقی، نهاد مالی منابع مشتریان را براساس قرارداد قرض از آن‌ها دریافت می‌کند؛ اما در متن قرارداد هیچ تعهد یا شرطی (چه صریح و چه ضمنی) مبنی بر پرداخت قرض الحسنه متقابل ذکر نمی‌شود. با این حال، در عمل رویه بانک آن است که، به‌جای امتیاز (جهت تقدیر و تشکر)، به سپرده‌گذاران قرض الحسنه پرداخت کند.

در واقع، نهاد مالی صرفاً التزام اخلاقی داخلی مبنی بر عمل به رویه‌های رایج برای پرداخت امتیاز قرض الحسنه دارد و هیچ تعهد قراردادی (حقوقی)، نه به‌صورت صریح و نه به‌صورت ضمنی، به سپرده‌گذاران وجود ندارد. همچنین، این موضوع می‌تواند به‌صورت صریح به سپرده‌گذاران اعلام شود.^۱ بر این اساس اگر مؤسسه، پس از سپرده‌گذاری مشتری، به هر علتی از پرداخت تسهیلات قرض الحسنه ناتوان شود و یا اینکه میزان آن از مقداری که معمولاً پرداخت می‌شود کمتر باشد،

۱. برای مثال در ابتدای ورود به تارنمای رسمی بانک قرض الحسنه رسالت، تمامی مشتریان با این عبارت مواجه می‌شوند: «مشتریان گرامی، براساس موازین شرع مقدس اسلام، بانک برای پرداخت وام هیچ‌گونه شرط و تعهدی ندارد و متقابلاً از مشتریان محترم هم شرطی را نخواهد پذیرفت. پرداخت وام براساس آئین‌نامه و ضوابط داخلی بانک انجام می‌شود».

مشتری حق هیچ اعتراضی را نخواهد داشت.

در این مدل، نهاد مالی می‌تواند به اندازه هزینه‌های متعارفی که جهت مدیریت الگوی سپرده‌های امتیازی صرف می‌کند از مشتریان کارمزد دریافت کند؛ که این کارمزد می‌تواند شامل هزینه اجاره ساختمان، دستمزد کارکنان و غیره باشد. در واقع، کارمزد باید صرفاً به اندازه مزد کار و هزینه‌های مرتبط دریافت شود.

۵-۲. الگوی وکالت

در این مدل، نهاد مالی (که می‌تواند صندوق قرض الحسنه، بانک یا مؤسسه اعتباری باشد) طرف قرارداد قرض نیست، بلکه براساس عقد وکالت به دریافت سپرده از مشتریان، جهت اعطای قرض الحسنه از طرف آنان، اقدام می‌کند و متناسب با مدت و مبلغ سپرده‌گذاری برای آن‌ها امتیاز دریافت قرض الحسنه در نظر می‌گیرد. در این الگو، در واقع مجموعه‌ای از افراد بانک را وکیل خود در اعطای وام قرض الحسنه به متقاضیان، همچنین فراهم کردن مقدمات پرداخت قرض الحسنه به آنان، متناسب با امتیازهای داده‌شده، می‌کنند.

در اینجا، نهاد مالی، در جایگاه واسطه و وکیل، در هر بازه زمانی با جمع‌آوری منابع خرد از هزاران نفر (مانند: الف، ب ... ش)، به پرداخت تسهیلات قرض الحسنه به هزاران نفر دیگر (مانند: ص، ض ... ظ) اقدام می‌کند. در این چهارچوب مشتری از یک سو می‌تواند با وکیل کردن بانک، از طریق سپرده‌گذاری، در امر خیری به نام قرض الحسنه مشارکت (تعاون) کند و به افراد نیازمند، در زمان حال، قرض الحسنه دهد. از سوی دیگر، با دریافت امتیاز دریافت قرض الحسنه، زمینه تأمین مالی متقابل برای خود در آینده را فراهم کند.

به لحاظ حقوقی، در اینجا اساساً رابطه قرض‌گیرنده و قرض‌دهنده بین نهاد مالی و مشتریان شکل نمی‌گیرد؛ بلکه نهاد مالی واسطه و وکیل آن‌ها در انجام فعالیت‌های قرض الحسنه محسوب می‌شود و برای آن‌ها نیز امتیاز دریافت وام در نظر می‌گیرد.

در این مدل، نهاد مالی می‌تواند بابت انجام وساطت و وکالت، از سپرده‌گذاران یا گیرندگان قرض الحسنه (بابت واسطه‌گری مالی) کارمزد دریافت کند و برخلاف مدل قرض‌محور، دلیلی وجود ندارد که کارمزد صرفاً به اندازه مزد کار باشد، بلکه کارمزد در واقع دستمزد واسطه‌گری مالی است و براساس صلاحدید نهاد مالی و نهاد ناظر (بانک مرکزی) تعیین می‌شود. به بیان دیگر چون این کارمزد کارمزد قرض الحسنه نیست، بلکه کارمزد وساطت و عاملیت است، شبهه ربا اینجا

مطرح نیست و اگر بیشتر از هزینه‌های فعالیت هم باشد منع شرعی ندارد. لذا دست نهاد مالی در تعیین کارمزد باز است و این یکی از مزیت‌های اصلی این مدل نسبت به مدل قرض محور محسوب می‌شود.^۱

به بیان دیگر، در الگوی وکالت محور سپرده‌گذاران هستند که به متقاضیان قرض الحسنه می‌پردازند و نهاد مالی، در عملیات سپرده‌پذیری یا اعطای قرض الحسنه، هیچ‌یک از طرفین قرارداد قرض محسوب نمی‌شود؛ بلکه نقش واسطه و نمایندگی را ایفا می‌کند. در واقع، وجوه سپرده‌گذاران را جمع‌آوری می‌کند، به وکالت از طرف آن‌ها به متقاضیان قرض الحسنه می‌پردازد و در قبال این واسطه‌گری کارمزد دریافت می‌کند.

علیرغم تحلیل‌های فقهی ارائه‌شده در این قسمت، جهت تقویت امکان استفاده از مدل‌های پیشنهادی در عمل، و اطمینان از مشروعیت الگوهای پیشنهادی، استفتائاتی از مراجع محترم تقلید انجام شده که این استفتائات به همراه پاسخ‌های دریافت‌شده در قسمت پیوست قرار گرفته است.

۶. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

این تحقیق تلاش کرده است تا ضمن تبیین ماهیت، کارکرد و الگوهای استفاده از سپرده‌های امتیازی، به‌منزله نسل جدید فعالیت‌های قرض الحسنه، درباره نقش توسعه سپرده‌پذیری امتیازی از منظر کلان اقتصاد (با تأکید بر دو معیار کنترل نقدینگی و رونق تولید) بحث کند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که:

الف) سپرده‌پذیری امتیازی یکی از نیازهای واقعی در نظام پولی و بانکی کشور محسوب می‌شود و در صورتی که بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی رسمی به این نیاز پاسخ ندهند، به‌صورت طبیعی بازار غیررسمی به این نیاز پاسخ خواهد داد. این درحالی است که روش‌های استفاده‌شده جهت سپرده‌پذیری امتیازی، در بازار غیررسمی، در بسیاری موارد از منظر شریعت با شبهات مهمی مواجه‌اند و از منظر اقتصادی نیز چالش‌های فراوانی برای سیاست‌گذار و ناظر بازار پولی - بانکی ایجاد می‌کنند.

ب) ارزیابی تحقیقات گذشته، در بحث سپرده‌پذیری امتیازی، به‌خوبی نشان می‌دهد که

۱. البته در این فرض نیز بانک مرکزی در جایگاه نهاد ناظر و حافظ منافع عموم مردم از تعیین کارمزدهای غیرمنطقی ممانعت می‌کند و کف و سقفی را برای کارمزد اعلام می‌دارد.

معمولاً به آثار این شیوه تسهیلات‌دهی در سطح خرد (مانند: رفع فقر، تقویت دسترسی گروه‌های پایین درآمدی به تأمین مالی، حفظ کرامت انسانی و غیره) و یا در سطح اجتماع (مانند: عدالت اجتماعی، رفع فقر و غیره) توجه شده است. با این حال به نظر می‌رسد سپرده‌پذیری امتیازی در سطح اقتصاد کلان نیز می‌تواند آثار گوناگونی به همراه داشته باشد که دو مورد از مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از کمک به کنترل رشد نقدینگی (تورم) و همچنین رونق تولید.

پ) یکی از مشکلات اصلی و زیرساختی نظام اقتصادی کشور «رشد نقدینگی» است که خود یکی از عوامل اصلی بالا بودن میانگین نرخ تورم ایران در مقایسه با استانداردهای جهانی را تشکیل می‌دهد. از سوی دیگر (به اذعان بسیاری از تحقیقات) اصلی‌ترین عامل رشد نقدینگی «پرداخت نرخ‌های بالای سود به سپرده‌های سرمایه‌گذاری» است و بر این اساس می‌توان نرخ سود را موتور محرک رشد نقدینگی در نظر گرفت.

ت) در سپرده‌پذیری امتیازی بانک یا مؤسسه اعتباری اساساً هیچ‌گونه سودی به سپرده‌گذار نمی‌پردازد و فقط وعده دریافت تسهیلات را به وی می‌دهد. در واقع، در اینجا هدف مشتری از سپرده‌گذاری در حساب جاری یا پس‌انداز خود، نه دریافت سود، بلکه دریافت وام قرض‌الحسنه در آینده است. بنابراین، در سپرده‌پذیری امتیازی عملاً موتور افزایش‌دهنده نقدینگی (نرخ سود) خاموش می‌شود. در نتیجه هرچه این نوع سپرده‌ها در نظام بانکی توسعه پیدا کند، تأثیر قابل توجهی در کاهش رشد نقدینگی خواهند داشت.

ث) سپرده‌پذیری امتیازی، علاوه بر تأثیری که در کنترل رشد نقدینگی و تورم دارد، می‌تواند به رونق تولید (که شعار سال نیز هست) کمک شایانی کند. در واقع، توسعه سپرده‌پذیری امتیازی در نظام مالی کشور سبب ایجاد تحول اساسی در الگوی کسب‌وکار بانکداری خرد محسوب می‌شود و این نوع بانکداری را در مسیر الگوی استاندارد و بین‌المللی تأمین مالی خرد قرار می‌دهد.

ج) انتظار می‌رود بانک‌ها و مؤسسات اعتباری کشور (به‌ویژه بانک‌های قرض‌الحسنه)، با استفاده گسترده از سپرده‌پذیری امتیازی، در کنار ارائه قرض‌الحسنه سنتی به فقرا و اشخاص نیازمند، به مسیر جدیدی جهت ارائه تسهیلات قرض‌الحسنه نسل دوم (قرض‌الحسنه تعاونی) به بنگاه‌های کوچک و متوسط، با رویکرد کارآفرینی، ایجاد اشتغال و رونق تولید، توجه کنند.

چ) به لحاظ عملیاتی الگوی استفاده از سپرده‌پذیری امتیازی برای حمایت از بنگاه‌های کوچک و متوسط می‌تواند بدین صورت باشد که مثلاً بانک الف اعلام می‌کند که هر شرکت کوچک یا متوسطی که گردش حساب روزانه خود را به بانک منتقل کند می‌تواند، براساس امتیاز دریافتی

(براساس مبلغ و مدت سپرده‌گذاری)، از انواع تسهیلات و خدمات بانکی در قالب حقوقی قرض الحسنه (با کارمزد حداکثر چهار درصد) استفاده کند. تسهیلات و خدمات مذکور می‌تواند شامل موارد متعددی گردد، از جمله کارت اعتباری، اعتبار اسنادی، اعتبار در حساب جاری و غیره، که همگی براساس قالب حقوقی قرض الحسنه ارائه می‌شوند. دریافت این تسهیلات و خدمات، هزینه تأمین مالی را برای بنگاه‌های کوچک و متوسط به میزان قابل توجهی کاهش می‌دهد.

در پایان لازم به ذکر است که علیرغم نقاط قوتی که برای سپرده‌پذیری امتیازی مبتنی بر عقد قرض الحسنه مطرح شد، متأسفانه تاکنون قانون‌گذار به این موضوع به صورت مناسب توجه نکرده است. در واقع هرچند فعالیت‌های سپرده‌پذیری امتیازی به صورت رسمی و غیررسمی در اقتصاد کشور جریان دارند، اما متأسفانه نهادهای قانون‌گذار و مقررات‌گذار، تاکنون به شیوه مناسب در مسیر شفاف‌سازی قانونی این فعالیت‌ها حرکت نکرده‌اند. بر این اساس توصیه می‌شود سیاست‌گذاران در دولت و مجلس، قوانین و مقررات مناسب را برای توسعه این دسته از فعالیت‌ها (تحت نظارت کامل بانک مرکزی) در نظر بگیرند؛ به نحوی که امکان فعالیت‌های سپرده‌پذیری، در چهارچوب شرعی و حقوقی شفاف و مشخص، فراهم شود و به این نیاز واقعی به روشی صحیح و قاعده‌مند پاسخ داده شود.

کتابنامه

۱. قرآن کریم.
۲. اثنی عشری، الف؛ بابایی سمیرمی، م. ۱۳۸۸. «برآورد تابع تقاضای پول در سپرده‌های قرض الحسنه بانک‌های ایران». فصلنامه پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی. شماره ۵۱.
۳. پویان، م. ۱۳۹۳. «پژوهشی در باب قرض الحسنه در اسلام». تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
۴. سید علیپور، س. ع. ۱۳۹۴. «بررسی نقش قرض الحسنه در اقتصاد مقاومتی از دیدگاه قرآن و روایات». مجموعه مقالات دومین کنفرانس بین‌المللی اقتصاد، مدیریت و فرهنگ ایرانی اسلامی. اردبیل: مؤسسه پیشگامان فرهیختگان فرهنگ و اندیشه ولیعصر.
۵. شهیدی‌نسب، م. ۱۳۹۳. «آسیب‌شناسی تأمین مالی خرد در بانک‌های ایران: درس‌هایی برای طراحی نظام تأمین مالی خرد اسلامی». دوفصلنامه جستارهای اقتصادی. شماره ۲۱.

۶. صدر، م. ب. ۱۳۸۸. بانک بدون ربا در اسلام: الگویی برای جایگزینی ربا و بررسی فعالیت‌های بانکی در پرتو فقه اسلام». مترجم سید یحیی علوی. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
۷. طوسی، م. ۱۴۰۷ق. تهذیب الاحکام. جلد ۶. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۸. عاملی، ش. ح. ۱۴۰۹ق. وسائل الشیعه. جلد ۱۸. قم: مؤسسه آل‌البیت.
۹. قضاوی، ح؛ کیانی‌زاده، ح؛ ملاکریمی، ن؛ موهبتی، ی. ۱۳۹۰. «ساختار صندوق‌های قرض‌الحسنه در ایران و الگوی مبتنی بر اتحادیه‌های اعتباری». مجله اقتصادی: ماهنامه بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی. شماره ۸ و ۷.
۱۰. مافی، ف. ۱۳۸۷. اعتبارات خرد: ویژگی‌ها، تجارب، ملاحظات و راهبردها. تهران: مجمع تشخیص مصلحت نظام، مرکز تحقیقات استراتژیک، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
۱۱. مجتهد، ا؛ حسن‌زاده، ع. ۱۳۹۰. پول و بانکداری و نهادهای مالی. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی. چاپ سوم.
۱۲. مکارم شیرازی، ن. ۱۳۷۶. تفسیر نمونه. جلد ۴. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۳. _____ ۱۳۸۷. ربا و بانکداری اسلامی. به کوشش ابوالقاسم علیان‌نژادی، قم: انتشارات امام علی بن ابی‌طالب (ع).
۱۴. مومنی، م. ۱۳۹۳. «طرح یک صندوق چرخشی تعدیل‌یافته در شرایط تورمی». فصلنامه اقتصاد اسلامی. شماره ۵۴.
۱۵. موسویان، س. ع؛ میثمی، ح. ۱۳۹۵. بانکداری اسلامی (۱): مبانی نظری - تجارب عملی. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی. ویرایش پنجم.
۱۶. _____ ۱۳۹۷ الف. «سپرده‌پذیری امتیازی (قرض‌الحسنه تعاونی): ابزاری نوین جهت مدیریت منابع و مصارف قرض‌الحسنه در شبکه بانکی». مجموعه مقالات بیست‌ونهمین همایش بانکداری اسلامی. تهران: مؤسسه عالی بانکداری.
۱۷. _____ ۱۳۹۷ ب. قرض‌الحسنه تعاونی در اسلام: الگوی جدید توسعه فعالیت‌های قرض‌الحسنه در کشور. تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
۱۸. نجفی، م. ح. ۱۴۱۷ق. جواهرالکلام فی شرح شرائع الإسلام. جلد ۲۵. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۱۹. نظریور، م. ن؛ مصطفی‌پور، غ؛ حاجی منجزی، م. ۱۳۹۵. «کارت اعتباری براساس قرض‌الحسنه: ابزاری در جهت توسعه بانکداری قرض‌الحسنه». فصلنامه اقتصاد و بانکداری

اسلامی. شماره ۱۴.

۲۰. نماگرهای اقتصادی بانک مرکزی به آدرس:

https://www.cbi.ir/category/EconomicTrends_fa.aspx

۲۱. هادوی‌نیا، ع. ۱۳۷۸. *قرض الحسنه و آثار اقتصادی آن*. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

۲۲. هادیان، م. ۱۳۹۷. «تحوالات نقدینگی و تورم». فصلنامه تازه‌های اقتصاد. شماره ۱۵۴.

23. Ardener, S. and Burman, S. ۱۹۹۵. **Money-go-rounds: the importance of rotating savings and credit associations for women**. Oxford : Berg.

24. Clifford, G. 1962. "The Rotating Credit Association: a "middle rung" in development". *Economic Development and Cultural Change*. Vol. 10, No. 3 (Apr., 1962). pp. 241-263 (23 pages). The University of Chicago Press.

* ضمیمه: استفتاء از مراجع تقلید در رابطه با سپرده‌های امتیازی

بسم الله الرحمن الرحيم
محضر مبارک مرجع عالیقدر حضرت آیت الله العظمی ... حفظه الله

سلام علیکم؛

با آرزوی سلامتی و طول عمر برای آن مرجع عالیقدر، به عرض می‌رساند: برخی از بانک‌ها و صندوق‌های قرض‌الحسنه در راستای گسترش فرهنگ قرض‌الحسنه و تشویق سپرده‌گذاران به افتتاح حساب و افزایش موجودی سپرده‌های قرض‌الحسنه، به سپرده‌گذاران اعلام می‌کنند که متناسب با سپرده‌گذاری و با رعایت ضوابط ذیل به آنان امتیاز دریافت وام قرض‌الحسنه تعلق می‌گیرد:

(الف) این مؤسسات به صورت صریح و شفاف به اطلاع سپرده‌گذاران می‌رسانند که: «به جهت رعایت مسائل شرعی، مؤسسه در قبال سپرده‌گذاری هیچ تعهدی به پرداخت وام قرض‌الحسنه ندارد و پرداخت وام قرض‌الحسنه صرفاً امتیازی اختیاری از طرف مؤسسه است».

(ب) این مؤسسات برای اطلاع سپرده‌گذاران جدول امتیازی را تهیه می‌کنند و در اختیار مشتریان می‌گذارند و در عین حال تصریح می‌کنند که این جدول هیچ تعهدی را برای مؤسسه ایجاد نمی‌کند و ممکن است مؤسسه تا زمان درخواست وام از طرف مشتری، تغییراتی در جدول اعمال کند.

حال سؤال این است آیا چنین سپرده‌گذاری، با انگیزه کسب امتیاز وام قرض‌الحسنه در چنین مؤسساتی، صحیح است؟

* پاسخ استفتائات

تا زمان تدوین مقاله پاسخ‌های ذیل از دفاتر مراجع بزرگوار تقلید دریافت شده است:
آیت الله مظاهری: جایز است.

آیت الله سیستانی: با این فرض که شرط الزام‌آوری وجود ندارد، اشکال ندارد.

آیت‌الله هاشمی شاهرودی: در فرض سؤال که شرطی وجود ندارد، اشکال ندارد.

مقام معظم رهبری: اگر سپرده‌گذاری به صورت قرض به شرط گرفتن وام (قرض) نباشد، اشکال ندارد.

آیت‌الله شبیری زنجانی: اگر مجموع قرارداد سپرده گذاری و گرفتن وام عرفاً موجب سود بردن سپرده‌گذار باشد و وی تحقق معامله دوم را شرط کرده باشد، از حيله های رباست و جایز نیست. در غیر این صورت اگر بانک را وکیل کند که طبق قرارداد شرعی وام بپردازد و مطمئن باشد بانک براساس آن عمل می کند و خود وام‌گیرنده هم به قرارداد عمل کند، مانعی ندارد.

آیت‌الله مکارم شیرازی: اشکالی ندارد و هرگاه شرط مذکور برای اعطای تسهیلات بیشتر به سایر متقاضیان وام باشد، نه صاحبان صندوق، اشکالی ندارد. بنابراین گرفتن وام قرض الحسنه با پرداخت کارمزد ۴ درصد مانعی ندارد و کارمزد بیش از این مقدار حرام است. البته با توجه به اینکه هدف این وام‌ها رفع حوائج و مقاصد ضروری و نیازهای افراد نیازمند است (وام مشروط است) نمی توان از این شرط تخلف کرد. اما اگر عنوان خاصی نداشته باشد و در مورد مصرف آن شرطی نشده باشد، مصرف آن در موارد دلخواه مانعی ندارد؛ ولی مکروه است.

آیت‌الله نوری همدانی: به صورت کلی هر شرطی در قرض که منجر به منفعتی شود، ربا و حرام است؛ حتی اگر قرض به شرط قرض باشد.

